

İrəvan - Oğuz yurdu: Azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası tarixinin yaddaşında

Zaur ƏLİYEV,

siyasi fəlsəfə doktoru,

Diaspor və Lobbi Elmi Araşdırmalar mərkəzinin rəhbəri

“Ermənilər indiki dövrdə milli varlıqlarını Səlcuqlu və Osmanlı Türklərinə borcludur. Bizanslılara və ya digər Avropalılara qalsaydı Erməni adı bugün sadəcə olaraq tarix kitablarında çəkiləcəkdi”

Levon Dabakyan
erməni tarixçisi

Giriş: Oğuz yurdu - İrəvan »- hazırda Ermənistanın işğalında olan Azərbaycan türklərinin qədim ata-baba məskəni olmuşdur. Ancaq son dərəcə xain yadelli erməni havadarlarının köməyi ilə təxminən iki əsrə yaxın yeritdikləri soyqırım, terror və deportasiya siyasəti nəticəsində yerli əhalini fəlakətlərə düşür etdi. Onları doğma yurdlarından didərgin saldılar. Rusiyanın İran və Türkiyə ilə apardığı müharibələrdən sonra ermənilərin axın-axın Zaqafaziyaya gətirilməsi ilə yerli əhalinin müsibəti, qanlı-qadalı günləri başladı.

Hətta iş o yerə çatdı ki, 1918-ci ildə ağır ictimai-siyasi şəraitdə heç olmasa o torpaqlarda yaşayan insanlarımızın əmin-amanlığını təmin etmək, münafişlərə son qoymaq gümanı ilə çıxış yolu olaraq İrəvan şəhərini müvəqqəti olaraq güzəştə getməkdə görüldü. Lakin yaradılış etibarlı hiyləgər və fürsət gözləyən erməni heç bir şərtə, öhdəliyə əməl etmədən tarixi səhvə bəhrələndilər. İRƏVANı öz “siyasi mərkəzlərinə” çevirdilər. Qeyd edim ki, bu şəhər 1508-1509-cu illərdə ŞAH İSMAYIL tərəfindən RƏVANQULU xana tikdirilib.

Tarixi arayış: Dilimiz tariximizin şəhadətidir. Bu gün hayların yaşadığı coğrafi ərazi heç vaxt onlara aid olmayıb. Bu ərazilər tarix boyu türk yurdu kimi tanınıb və qəbul edilib. Zaman-zaman İrəvanda yer-yurd, kənd, çay adları erməniləşdirilmişdi. Bu azmış kimi, erməni alimləri indi də ümumən Azərbaycan dilini şübhə altına almağa çalışır, Azər etnosunun fars mənşəli olduğunu sübut etməyə cəhd göstərirlər. Adətən İrəvan sözünü, Rəvanqulu xanın adıyla bağlayırlar. Rəvanqulu xandan 2 min il əvvəl bu şəhər mövcud idi.

İrəvan sözü də qədim türkcədir. Amma şəkilsiz türkcə deyil. Ona görə ki, o şəhəri salanlar türk ölkəsində şahlar, amma bu şəhəri salanlar urartululardır. Miladdan öncə 8-ci əsrdə urartulular Araz çayını keçib, Güneydən gəlib İrəvan çuxuru adlanan ərazini zəbt ediblər. Daşların üzərində yazılar qoyublar ki, Qabiz bu düşmən ölkəsini zəbt elədik. Düşmən ölkəsinin də adını Az-ölkəsi kimi verirlər. Yəni Az tayfalarının ölkəsini düşmən ölkəsi hesab edirlər, bu düşmən ölkəsinə gəlib bir neçə qalalar da tikirlər. Bu qalalar sonralar şəhərlərə çevrilir. Məsələn, indiki Artaşatın yerində Arğıstixilini şəhərini salırlar. İndiki İrəvan şəhərinin yerində İripuni şəhərini sahlırlar. Bu qalaları salanlara urartulular idi.

Arğısti urartuluların şəhərinin adıdır. O vaxt yerli tayfaların dilində İripuni “ər evi, əsgərlər evi” anlamına gəlib çıxır. İrəvan çuxurunun tarixinə nəzər salanda görürük ki, Azəri türklərinin ulu babaları ən qədim vaxtlardan burada yaşayıblar. İrəvan çuxuru adına gəldikdə isə, buna bəzən çuxur-oba, çuxur- sədd də deyiblər. Hətta Urartu qaynaqlarında Quarliki kimi qeyd edilir. Quarliki, çuxur oba, çuxur sədd anlamındadır. Erməni yazılarında bu ərazinin adı çuxur-sakat gedir. Sakat da qədim sak tayfalarının adıyla bağlıdır. Erməni tarixçiləri ilə ziyalıları tez-tez “Böyük Ermənistan!” dövlətindən söhbət açırlar. Ancaq bu dövləti yaradan Haylar deyil, Türk nəşəbli Partlardır. Onu təşkil edən hakim tayfalar da Saklar, Quşanlar, Ağ Hunlardır. “Əftalitlər”və bu dövlət e.ə. 256-cı ildən Miladi 214 ilinə kimi davam etmişdir. Sonra Güney Azərbaycanın Urmiya gölündən başlamış Yuxarı Fərat və Kür-Araz məntəqəsini də əhatə edən bölgədə yaşayan tayfalar arasında Türk soylu Lullubəylər, Saspirilər Mehranilər, Nigimihlər, Urartular və Turuqqularla birgə özgə xalqlar da yaşayırdılar ki, onların arasında da Hayların adı çəkilmir.

1655-ci ildə İrəvana gələn Jəan Bəatist Tavəmiə şəhərin qalasında təkə müsəlmanların yaşadığına işarə etmişdir. 1683-cü ildə bura gələn Fransız səyyahı Jəan Chardin də yazdığı əsərində İrəvan qalasında 800 ailənin yaşadığını və onların tamamının Fars olduğunu qələmə vermişdir ki, səyyah, Anadolu Türklüyü ilə şivə fərqiylə danışan Azərbaycan Türklərini “Fars” zənn etmişdir. Qərbi səyyahların missionerlik vəzifəsini də yerinə yetirdiyini fikirləşsək onun qəsdən həqiqəti yayındırdığını da fikirləşə bilərik: çünki, bölgədə Farslar yaşamayırdı.

İsveçlə Rusiya arasında 1721-ci ildə sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra, Rusiya çarı I Pyotr öz imperiya ehtiraslarını Qafqaza, Xəzəryam ərazilərə yönəltdi. Bu cəhdlərin sonu 1723-cü ildə Bakının işğalı ilə nəticələndi.

Əsasən müsəlmanlardan ibarət olan yerli camaatın narazılığını və müqavimətini gören I Pyotr öz planlarını həyata keçirmək üçün, necə olur-olsun, Gilanda, Mazandaranda, Bakı və Dərbənddə ermənilərin və xristianların yerləşdirilməsini vacib sayırdı. Əsası I Pyotr tərəfindən qoyulan bu siyasəti sonralar Rusiyanın digər çarları həyata keçirdi. 1768-ci ildə II Ekaterina ermənilərin himayə edilməsi barədə əmr imzalayır.

1802-ci ildə çar I Aleksandr H.D.Sisianova yolladığı məktubunda yazırdı: “Hə olur-olsun ermənilər Azərbaycanın ... bu və ya digər xanlıqlarında istifadə olunmalıdır”. IV-XIX əsrlər ərzində öz dövlətlərinə malik olmayan ermənilər dövlətlərini yaratmaq məqsədinə çatmaq üçün Rusiyanın imperiya siyasətinin həyata keçirilməsində alət rolunu oynadılar.

Toponimlər: Tarixi mənbələrdə qeyd olunur ki, Türk-oğuz yurdu olan Dərələyəz V əsrdən başlayaraq yaşayış məskənlərindən biri olmuşdur. Tarixi arxeoloji qazıntılar zamanı Dərələyəz mahalının torpaq altında qalan şəhər izləri də bunu sübut edir. Dərələyəzin oğuz yurdu olması faktı dəfələrlə sübut olunmuşdur. Bu faktları ermənilər də çox gözəl bilirlər. Qeyd edək ki, oğuz yurdu Dərələyəzin qədimliyini sübut edən milli-mədəniyyət abidələri də mövcuddur. Dərələyəzdəki qoç daşlar, qoyun daş abidələri, at daş abidələri mahalın qədimliyini - oğuz yurdu olduğunu sübut edir. Tədqiqatçılar araşdırma nəticəsində sübut edir ki, erməni hansı ağılla Dərələyəz sözünü erməni sözü hesab edə bilər: Bu toponim dilimizə mənsub olan Dərələyəz formasında olmuş, sonra Dərə və Ələyəz sözləri birləşərkən “ə” saitinin biri düşmüşdür. Türk dillərində ala//ələ sözü uca, yüksək mənasını ifadə edir. Dərələyəz sözü uca, yüksək böyük dərələrdə olan kaslar, xəzlər, ğuzlar, oğuzlar, azlar, uzlar mənasındadır (Bax: H.Mirzəyev. Dərələyəz toponimi haqqında bir neçə söz. Dil məsələlərinə dair tematik toplusu, № 1, Bakı, 1988, s.113-117).

Ermənistan adlanan ölkədə türkdilli Azərbaycanlıların olması şübhə doğurmur. Məsələnin belə bir tərəfi var ki, 1828-1832-ci illərə qədər İrəvan xanlığında azərbaycanlılar əhalinin mütləq çoxluğunu təşkil edirdilər. İrəvan əyalətində azərbaycanlılar (müsəlman) 16.075 ailə, yerli ermənilər 4.428 ailə idi. Lakin 1828-1832-ci illərdə Rusiyanın təhriki və köməyi ilə İrandan və Türkiyədən ermənilərin köçüb gəlmələri bu nisbəti dəyişdirmişdir. Həmin illərdə İrəvan əyalətinə İrandan 4.559 ailə, Türkiyədən 3.674 ailə köçüb gəlmişdir.

1832-ci illərdə İrəvan əyalətinin kameral təsvirinə görə İrəvan şəhərində əhalinin nisbəti belə idi: azərbaycanlılar 1.807 ailə, yerli ermənilər 567 ailə, gəlmə ermənilər - İrandan 366 ailə, Türkiyədən 11 ailə. İrəvan xanlığı 15 mahaldan ibarətdir. Bu mahalda 1828-32-ci illərdə müsəlmanların, yer və gəlmə ermənilərin miqdarı aşağıdakı kimi idi: Qırxbulaq mahalında müsəlmanlar 81 ailə, yerli ermənilər 262 ailə və gəlmə ermənilər İrandan 216 ailə, Türkiyədən 38 ailə; Zəngibasar mahalında müsəlmanlar 910 ailə, yerli ermənilər 133 ailə və İrandan gəlmə ermənilər 442 ailə; Qarabasar mahasında müsəlmanlar 753 ailə, yerli ermənilər 34 ailə və İrandan gələn ermənilər 1.211 ailə; Şərur mahalında müsəlmanlar 1.305 ailə və İrandan gələn ermənilər 336 ailə; Sürməli mahalında müsəlmanlar 709 ailə, yerli ermənilər 935 ailə, gəlmə ermənilər İrandan 299 ailə, Türkiyədən 261 ailə; Seyidli-Ağsaqqallı mahalında müsəlmanlar 311 ailə, yerli ermənilər 560 ailə; Abaran mahalında müsəlmanlar yox idi, yerli ermənilər 11 ailə, gəlmə ermənilər İrandan 330 ailə, Türkiyədən 1.116 ailə; Göyçə mahalında müsəlmanlar 999 ailə, yerli ermənilər 15 ailə və Türkiyədən gəlmə ermənilər 1.485 ailə təşkil edirdi.

İrəvan əyalətində gəlmə ermənilərin yerləşdirilməsi iki istiqamətdə gedirdi.

Azərbaycanlılar qovulur və kəndləri ermənilərə verilir.

Ermənilər azərbaycanlılarla qarışıq yaşamağa başlayırdılar, kəndlərindən qovulmuş azərbaycanlılar digər əylətlərdə məskən salırdılar.

Sovet Hakimiyyətinə qədər yer adları olduğu kimi qalırdı, lakin 1935-ci ildə Sovet hakimiyyəti dövründə bu adlar qondarma erməni adları ilə əvəzlənməyə başlanmışdır. Erməni tədqiqatçısı G.A.Bumoutyan yazır ki, 1828-32-ci illərdə ermənilərin zəbt etdikləri müsəlman kəndlərinin İrəvan xanlığının mahalları üzrə sayı aşağıdakı kimidir:

Qırxbulaq mahalında - 27 kənd;

Zəngibasar mahalında - 7 kənd;

Şərur və Sürməli mahallarında - 41 kənd;

Dərəçiçək mahalında - 16 kənd;

Göyçə mahalında - 27 kənd var idi.

Onun araşdırmalarına görə cəmi 310 müsəlman kəndinin əhalisi qovulmuşdur. Bu göstərilən faktlar bir daha sübut edir ki, azərbaycanlıların bir hissəsi doğma yurd-yuvalarından qovulmuş, əvəzində buraya ermənilərin

köçürülməsi prosesi həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar azərbaycanlıların Ermənistandan deportasiyası prosesinin ilkin mərhələsidir. Fərqli tərəfi ondan ibarətdir ki, o zaman deportasiya İranın daxilində gedirdi. Ümumiyyətlə, Çar hökuməti tərəfindən azərbaycanlılarının deportasiyası 1877-1878-ci il Rus-Türk müharibəsi zamanı, 1914-1915- ci il I Dünya Müharibəsi zamanı, 1918-1920-ci il Azərbaycan Cumhuriyyəti dövründə Ermənistandan olan deportasiya, Sovet Hakimiyyəti dövründə 1948-53-cü illərdə də davam etdirilmiş və 1988-ci ildə ermənilərin Azərbaycana hərbi təcavüzü dövründə başa çatdırılmışdır. Ermənilər şimal torpaqlarımızda yerləşdirildikdən sonra Qafqazda çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin alətinə çevrilmiş və siyasətin nəticəsində tarixi torpaqlarımızda “Ermənistan” yaratmağa nail olmuşlar. Ermənilərin sonrakı məqsədi bu regiondan azərbaycanlı türkünə nifrəti, türk torpaqlarına sahib olmağı hakim ideologiyaya və məqsədlərinə çevirmişlər. İrəvan Qubemiyasında azərbaycanlıların yaşadıkları yerlər dəfələrlə talan edilmiş və yandırılmışdır.

Moskvada dövlətin idarəçiliyini aparan möhkəmlənmiş ermənilərin başçılıq etdiyi erməni lobbisinin bu yolda nail olduğu ən böyük mənfur niyyətlərindən biri müharibədən sonra xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək bəhanəsi altında İ.Stalinin dəstəyi ilə dövlət səviyyəsində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən deportasiya siyasəti olmuşdur.

1921-ci ildə Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirmək istəyinin qarşısını Nəriman Nərimanov əlsə da, onu Moskvaya göndərdikdən sonra 1923-cü ildə ermənilər Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinə nail oldular. Bununla belə onlar heç vaxt Dağlıq Qarabağa yiyələnmək iddialarından əl çəkmir, dəfələrlə bunun haqqında Moskvada məsələ qaldırırdılar, 1945-ci ilin noyabrında Ermənistan K(b)PMK-nın I katibi Q.Arutyunov İ.Stalinə məktubla müraciətdə bildirmişdir: “Dağlıq Qarabağın Ermənistan

1948-1953-cü illər üzrə Kür-Araz ovalığına köçürülənlər:

İLLƏR	KÖÇÜRÜLƏN TƏSƏRRÜFAT SAYI	NƏFƏR
1948	1952	8054
1949	2789	12697
1950	2907	12932
1951	911	3714
1952	1257	5512
1953	1898	8254
1954	11714	51163
1955	749	3361
1956	207	965
	306	1543
Cəmi	13030	57039

1949-cu ildə Ermənistan SSR-dən köçürülən azərbaycanlı təsərrüfatların Azərbaycan SSR rayonları üzrə yerləşməsi:

1. Səlyan 132	9. Mirbəşir (Tərtər) 167
2. Əli-Bayramlı (Şirvan) 431	10.Yevlax 150
3. Sabirabad 111	11. Xaldan 77
4. Puşkin (Biləsuvar) 58	12. Göyçay 46
5.Saatlı 260	13. Ucar 111
6. Xıllı (Neftçilada qəsəbə) 80	14. Kürdəmir 46
7. Jdanov (Beyləqan) 126	15.Zərdab 93
8. Bərdə 45	16. İmişli 105

CƏMI: 2038 TƏSƏRRÜFAT

SSR-lə həmsərhəd olduğunu və iqtisadiyyatı ilə sıx bağlı olduğunu nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağ Ermənistan SSR-ə birləşdirilsin”. Bu məktuba adekvat cavab verən Azərbaycanın K(b)PMK-nın I katibi M.C.Bağrov bildirdi: “Azərbaycan tərəfi Şuşa şəhəri istisna olmaqla bu təklifə etiraz etmir, lakin Ermənistan SSR, Gürcüstan SSR, Dağıstan MSSR-də əsasən azərbaycanlıların yaşadıkları və Azərbaycanın tarixi torpaqları

olmuş ərazilər Azərbaycana qaytarılsın (Zəngəzur, İrəvan, Borçalı, Dərbənd)”.

Bundan sonra ermənilər Ermənistanda yaşayan və əsasən Azərbaycanla həmsərhəd rayonlardakı azərbaycanlıları köçürmək üçün başqa bir hiyləyə əl atırlar. Azərbaycanın Muğan-Mil düzlərində pambıq əkilən rayonlarını işçi qüvvəsi ilə təmin etmək bəhanəsi adı altında Ermənistan ərazisindən olan azərbaycanlıları köçürmək və onların yerində xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək planını qururlar. Nəticədə SSRİ Nazirlər Soveti 1947-ci il dekabrın 23-də Ermənistan SSR- dən kolxozçuların və digər azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığının köçürülməsi haqqında “4083” sayılı qərar qəbul etdi. 1948-ci ilin martında SSR Nazirlər Soveti həmin qərara əlavə olaraq ikinci bir qərar da qəbul etdi. 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərara əlavə qeyd olan və İ.Stalinin imzaladığı bu ikinci qərar azərbaycanlıların köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər planı özünün geniş əksini tapmışdır. 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarın və yaşayış evlərini xaricdən Ermənistana gələn ermənilərin yerləşdirilməsi üçün istifadə edilsin”. O zamanki hadisələr sənədlərdə belə xatırlanırdı: Eşalonlarla Kür-Araz ovalığına atılan azərbaycanlılar üçün ən adi yaşayış şəraiti belə yox idi. Onların evlərində yerləşdirilməsi münaqişə yaradırdı. Onlar mal-heyvan tövlələrində, uçuq-sökük dəyələrdə daldalanırdılar. Onların ən adi tələbləri belə ödənilmirdi.

Son nəticə olaraq azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması üçün bütün lazımı tədbirlər görüldü. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, 1948-1953-cü illərdə bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti qərar qəbul etmişdi. 1948-ci ildə 10 584 azərbaycanlı, 1949-cu ildə isə nəzərdə tutulmuş 40 000 nəfərin köçürülməsi yer olmadığı üçün mümkün olmamışdır. Qeyd edək ki, həmin il 15 713 nəfərin köçürülməsi planlaşdırılmışdır. SSRİ Nazirlər Soveti isə 40 000 nəfərin köçürülməsini tələb edirdi. Respublikanın Nazirlər Sovetinin sədri T.Quliyev İttifaq Hökumətinə məktubda bildirdi ki, 1949-1950-ci illərdə 90 000 nəfəri köçürmək üçün ən azı 20 000 yaşayış evi lazım gəlir. Bunun üçün 400 milyon manatlıq tikinti-quraşdırma işləri görülməlidir. Belə bir işin öhdəsindən Azərbaycan Respublikası öz gücü ilə 2 il müddətinə gələ bilməz. Buna görə də 1949-cu ildə köçürmə planı 15 000 nəfərə endirmək xahiş olunurdu. Elə həmin ilin dekabrında Moskvaya müraciət edən Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri respublikanın imkanlarını nəzərə alaraq köçürmə planında dəyişikliklər aparmağı xahiş edir. Belə ki, 1950-ci ildə 15 000, 1951-ci ildə 10 000, 1952-ci ildə 20 000, 1953-cü ildə 20 000, 1954-cü ildə 15 000 nəfərin köçürülməsinə icazə verməyi xahiş edir. Qeyd edək ki, bu köçürmə siyasəti Stalinin ölümünə qədər mütləq şəkildə getmişdir. 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən cəmi 34 383 nəfər azərbaycanlı köçürmək mümkün olmuşdur. Ancaq əlimizdə olan rəsmi sənədlərdən görünür ki, bu siyahı Ermənistandan köçürülən və köçürülməyə məcbur edilənlərin tam siyahısı deyildir. Ermənistan SSR başçıların qərarında göstəriləndən daha çox azərbaycanlıları müxtəlif yollarla Ermənistandan qovmağa çalışmışlar. Belə bir fakt var ki, ermənilərin yuxarı vəzifəli adamları soydaşlarımız arasında müxtəlif şayiələr yayaraq süni surətdə vahimələr yaradırdılar. Nəticədə minlərlə azərbaycanlı ailəsi nəinki Azərbaycanın rayonlarına, hətta SSRİ-nin başqa respublikalarına qaçmışlar. Azərbaycan SSR NS-nin 5 fevral 1953-cü il tarixli qərarı ilə Kür-Araz ovalığına 1900 ailə köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.

Azərbaycan SSR NS-nin qərarının yerinə yetirilməsi vəziyyəti haqqında arayışda 01 oktyabr 1953-cü il vəziyyətinə görə Kür-Araz ovalığına 1898 ailə - 10.072 təsərrüfat köçürüldüyü bildirilir. İ.Stalinin ölümündən sonra Ermənistan SSR-in azərbaycanlıların planlı şəkildə köçürülməsinə son qoyuldu da, 1988-ci ildə bu proses daha da aktivləşərək azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycandan köçürülməsi başa çatdırıldı. Aparılan hesablamalara görə 1948-1953-cü illərdə Respublika üzrə 11.755 köçürülmüş təsərrüfatın 46.6%-i Kür-Araz ovalığında, 6.269-u - 53.4%-i isə ondan kənarlarda yerləşdirilmişdir.

Sovet İttifaqında gedən yenidənqurma, aşkarlıq prosesi antiazərbaycan əhval- ruhiyyəsinin və ərazi iddialarının yeni dalğasını yaratdı. 1945-ci ildə sınaqdan çıxarılmış guya Ermənistanla Qarabağın iqtisadi cəhətdən bir-birinə bağlı olması barədə əsassız iddialarla erməni millətçiləri azərbaycanlıları Ermənistandan qovmağa, Qarabağı isə Azərbaycandan ayırmağa başladılar. 1988-ci ildən başlayaraq kütləvi hədə-qorxular, fiziki güc, ölüm, kəndlərin talan edilməsi, yandırılması həyata keçirilir. Qukarkda baş verən qanlı hadisələr nəticəsində 70 nəfər öldürülür, onların 21-i qadın 6-sı uşaq olur. Vardenis rayonunda isə 40 nəfər öldürülür. Ermənistanın digər rayonlarından-Erevan, Masis, Kalinino, Kadjaran, Qafan, Kirovokan, Gorus, Sisyan, Amasi və Alaverdidən 250 min azərbaycanlı öz ev-əşiyindən qovulur, ümumilikdə, 216 nəfər qətlə yetirilir. 1905- 1920-ci illərin tarixi yenidən təkrar olunur - qadın və uşaqlar, yaşlılar, qarlı dağlar aşaraq, dona-dona, itkilər verə-verə öz xilaslarını Azərbaycanda axtarırlar. Yenidən 1948-53-cü illərin tarixi təkrar olunur- İttifaqın mərkəzi hakimiyyətinin qərarları ilə azərbaycanlı qaçqınların Qarabağda yerləşdirilməsinə icazə verilmir, onlar özlərinə çadır şəhərciklərində sığınacaq tapırlar. 1991-ci il avqustun 8-də sonuncu türk kəndi Nüvədidən əhalinin çıxarılmasından sonra Ermənistan faktiki olaraq monomillətçi dövlətə çevrildi. “Türksüz Ermənistan” kimi daşnak ideyası reallaşdı.

1988-ci ildən sonra Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində 7 rayon talan olundu, 1 milyona qədər adam doğma yurdundan didərgin düşdü.